

РОЗВИТОК ПАПЕРОВОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ УКРАЇНИ У 20-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ

Валерій КІЗЮН (Кіровоград)

У цій статті проаналізовано головні напрямки розвитку паперової промисловості в Україні у 20-ті роки ХХ століття, з'ясовано причини її залежності та відставання від російської поліграфічної індустрії.

The main directions of development of paper industry in Ukraine in 20th of XX age, reasons of its dependence and lag are found out Russian polygraph industry are analyzed in this article.

Паперова промисловість була й залишається однією із складових інформаційної незалежності України. Саме тому розуміння закономірностей її становлення та розвитку в період українського національно-культурного ренесансу 20-х років ХХ століття дає незалежній Україні ХХІ століття безцінний досвід розв'язання нагальних проблем цієї галузі, можливість не повторити помилок минулого, подолати певні кризові явища в українській видавничій справі на сучасному етапі.

Серед праць, присвячених ґрунтовному висвітленню процесу становлення та розвитку паперової промисловості в Україні, треба відзначити дослідження Д. Голованова [3], А. Нилова [5], В. Чуїстова [10]. У своїй працях ці дослідники основну увагу приділили визначенню магістральних напрямків розвитку паперової промисловості, її централізації радянською державою. В пропонованій статті ми спробуємо визначити роль паперової промисловості в становленні та розвитку поліграфічної індустрії України в цілому, у причинах її відставання та залежності від аналогічної галузі Росії.

До поняття матеріальної бази видавничої діяльності входить система постачання її папером, різним друкарським обладнанням, фарбами тощо. Поліграфічна та паперова промисловість являли собою, таким чином,

найважливіші складові матеріальної бази із забезпечення видавничої діяльності, які, у свою чергу, є об'єктом забезпечення машинобудування, хімічною промисловістю і т.п. З виникненням видавничих комбінатів, які органічно поєднали в собі видавництва з більшою частиною поліграфічних підприємств – друкарень, останні перетворилися на структурні елементи видавничої діяльності.

У травні 1919 року ВУЦВК прийняв декрет «Про об'єднання всіх окремих радянських видавництв у Всеукраїнське видавництво», яке поряд з випуском літератури повинно було здійснювати облік та розподіл паперу й друкарського устаткування, а також розповсюдження друкованої продукції. Відповідний контроль Всевидав мав здійснювати над усіма видавництвами, у тому числі й приватними.

У дусі воєннокомуністичної надзвичайщини ВУЦВК зобов'язав Всеукраїнське видавництво в найкоротший строк зібрати всі відомості про облік наявної кількості паперу, що є на території України, а також взяти на облік усе друкарське майно. Жодні установи без дозволу Всевидаву не мали права видавати будь-кому ані паперу, ані будь-якого друкарського майна, а саме: машини, шрифти, вали і т. ін.[4, 48]. У подальшому централізація в організації видавничої справи посилювалася ще більше. Постановою ВУЦВК від 18 серпня 1920 р. при ньому було створене Всеукраїнське державне видавництво України – Всевидав. З боку ВУЦВК Всевидаву було надане право об'єднання й регулювання видавничої діяльності всіх установ, товариств та організацій, всієї періодичної преси, а в разі потреби виняткового використання підприємств поліграфічного виробництва (друкарень, літографій, цинкографій, палітурних і брошурувальних закладів), пріоритетного розподілу всього паперу, що може бути використаний для друкування газет, брошур, листівок і плакатів. Задля реалізації вищезазначених прав у структурі Всевидаву було створено новий підрозділ – Папірбюро. [4, 69]. Всеосяжність контролю республіканського апарату Всевидаву посилювалася зі створенням філій у вісімнадцяти містах України.

До революції друкарське виробництво поєднувало в собі риси великого капіталістичного промислового виробництва й ремісничої майстерні. Це відбивалося навіть у термінах: «графічна справа», «видавнича справа». Слово «поліграфія» взагалі не використовувалось в значенні друкарська промисловість. Це слово, а отже і пов'язане з ним поняття в широкий вжиток у виробничій сфері було запроваджено 1918 року, коли в складі ВРНГ України був створений поліграфічний відділ. Уже 1919 року термін «поліграфія» поширився по всій республіці.

Роки світової та громадянської воєн привели до занепаду української поліграфії та її сировинної бази – паперової промисловості. Паперові фабрики

України післявоєнного часу являли собою здебільшого напівзруйновані підприємства, що виробляли переважно грубі гатунки паперу. В результаті війни з 32 поліграфічних підприємств, що функціонували в Україні з 1913 р. до 1921 р., збереглося лише 18, тобто 56,2% . З решти підприємств 4 відійшли до Польщі, одне (Суразьке) – до Білорусії, сім – згоріло, а інші були зруйновані [10, 9]. Підприємства, що збереглися, були в такому стані, що без відповідних капітальних вкладень їх не можна було пустити в хід. Трест Південпапір, що прийняв ці підприємства 1920 року до свого складу (до речі, тільки три з них функціонувало), незважаючи на наявність у них сировини й матеріалів, міг виробити тільки 75 тис. пудів, тобто приблизно 2,5 % передвоєнного виробництва [3, 12].

Друкарське господарство не поповнювалось технікою і шрифтами, які швидко зношувалися. Крім того, за ці роки відбулися переміщення і без того нечисленних кадрів в інші галузі народного господарства. Де були більш високі заробітки, можливість отримувати частину їх натурою, там була певна перевага в умовах інфляції і голоду.

Перед молодого паперовою промисловістю республіки постало безліч проблем: зношене устаткування, брак кваліфікованих кадрів, по суті повна відсутність раціональної організації праці, будь-яких навичок у галузі економіки тощо.

На початку 20-х років стан паперової промисловості був жахливим, а тому вкрай застаріла друкарська техніка робила читання газет усе менш доступним для читача. «Сірий, часто в одній і тій же книзі неоднаковий папір, неясний друк збитим шрифтом, некрасива зовнішність – ганчірка ганчіркою» [7, 125], – такою у більшості випадків була друкована продукція періоду громадянської війни в Україні.

Після закінчення громадянської війни першими кроками працівників української паперової промисловості було поновлення техніки, налагодження організації праці, підведення міцної матеріальної бази під друкарську справу. Для цього газетним і книжковим видавництвам були передані пристосовані друкарні й певні паперові ресурси. Згодом були створені окремі комбіновані видавничі об'єднання (видавництва, друкарні, паперові фабрики тощо) [6, 93]. 850 поліграфічних підприємств, що дісталися Україні як спадщина від царського режиму, були розкидані по всій її території. Керувати ними, здійснювати контроль, навіть налагодити організовану роботу при відсутності відповідних матеріалів і паперу було надто важко. 1921 року вироблялася лише 1/6 частина довоєнного виробітку паперу [5, 18]. До того ж якість його набагато погіршала, майже зовсім не було рулонного паперу для ротаций, на яких друкувалася більшість газет у той час.

Питання про планове й регулярне постачання поліграфічних підприємств друкарським папером ще довгий час залишалося нерозв'язаним, тим більше, що з пожвавленням видавничої справи паперова криза відчувалася особливо гостро. Потрібен був ряд рішучих практичних заходів, щоб налагодити виробництво паперу й постачання ним виробництва.

У кінці 1921 р. 10 найбільших паперових підприємств з 18, що збереглися, було об'єднано в український паперовий трест, а решту – 8 дрібних, найбільш спрацьованих та потерпілих від війни фабрик було передано до експлуатації місцевим радам народного господарства. Це давало Радянській державі в умовах загальної руїни можливість зосередити у своїх руках найбільш пристосовані до виробництва паперові підприємства. Ця акція держави практично не потребувала значних фінансових ін'єкцій і досить швидко давала непоганий економічний ефект.

На початку 20-х років відбудова підприємств просувалася доволі повільно і визначалася лише в дрібних капітальних роботах на фабриках, що діяли. Починаючи з 1924 р. роботу з відбудови трестівських паперових фабрик було широко розгорнуто і в 1926 – 1927 рр. закінчено цілковитою відбудовою усього основного капіталу, щоправда переважно, на старій технічній основі, оскільки відповідної високотехнологічної галузі у вітчизняному машинобудуванні створено ще не було, а імпорт папероробного обладнання наштотхнувся на відсутність достатніх валютних коштів.

Водночас з процесом відбудови основного капіталу бурхливо зростала продукція паперових підприємств, причому цей приріст навіть дещо випереджав процес відновлення основних виробничих фондів. 1927 року розмір продукції паперових підприємств перевершив передвоєнний рівень.

Динаміка виробництва паперу дає картину його бурхливого наростання, що видно з таких даних (у відсотках до попереднього року): 1921-22 рр. – 17,3 %; 1922-23 рр. – 174 %; 1923-24 рр. – 137 %; 1924-25 рр. – 182 %; 1925-26 рр. – 153 % [10, 10]. Деяке зниження темпу приросту продукції у 1923-24 рр. прояснюється в основному не вигідною кон'юктурою ринку, а також обмеженістю обігових коштів тресту й відсутністю кредитів. Певне зменшення приросту в 1925-26 рр. слід пояснити пуском у попередні роки потужних папероробних машин у зв'язку з чим пуск менш потужних паросилових машин – самочерпалок, що залишилися, не міг вже дати ефекту подібного до попередніх років. Характерною ознакою розвитку паперової промисловості, зокрема, була фактична відсутність високодосконалої технічної бази світового рівня. Реконструкція на той час цієї галузі промисловості виявлялася, переважно, в посиленні та поновленні паросилових машин з виготовлення паперу майже на всіх підприємствах

Українського паперового тресту. Встановлення ж найсучаснішого папероробного обладнання, яке використовувало електроенергію і тому мало більш високу ефективність, було неможливим у зв'язку з відсутністю належної кількості валюти.

Надшвидкі темпи зростання папероробних фабрик в республіці були відносними, оскільки досягалися більшою мірою за рахунок відновлення зруйнованого в роки війни обладнання та концентрацією уцілілого, що й уможливило 1927 року досягти лише передвоєнного рівня розвитку. Інакше кажучи, концентрація уцілілого, але й морально застарілого обладнання давала змогу відносно швидко розв'язати тактичне завдання – досягти передвоєнного рівня розвитку папероробної промисловості. У стратегічному ж плані відновлення морально застарілої матеріально-технічної бази паперової промисловості по суті блокувало можливість більш-менш значного підвищення ефективності виробництва в цій галузі народного господарства, що прирікало її на екстенсивний шлях розвитку. Цей шлях, на який стала в кінці 20-х років папероробна промисловість, теж не сприяв Україні повністю задовольнити свою потребу в папері. Більш того, темпи імпорту його з Росії зростали. Якщо в третьому кварталі 1928 р. Комітет у справах друку СРСР виділив Україні 1650 тонн паперу, то в наступному кварталі ця цифра зросла до 2800 тон [8, 50].

У 1928-30 рр. по дев'ятьох найбільших паперових підприємствах, які введено до плану загальносоюзної п'ятирічки, було передбачено інвестицій на 4744 тис. крб., а фактично витрачено 4631 тис. крб., тобто 97,5 % плану. Офіційне визнання недовиконання інвестиційного плану свідчило про те, що паперова промисловість не входила в той час до галузей пріоритетного розвитку. ВРНГ ставилася до папероробної промисловості як до легкої індустрії. Саме тому інвестиції в українську паперову промисловість в кінці 20-х років склали лише 60 % п'ятирічних проектувань [1, 2]. Відсутність фінансів, які активно в цей час вливались у важку індустрію змушувала використовувати в паперовій промисловості переважно морально застаріле обладнання. В цьому певною мірою виявлялась й імперська політика Москви щодо України.

Із загальної суми інвестицій кінця 20-х років по всіх підприємствах Укрпапітресту 82,5 % припадало на роботи, пов'язані з розширенням наявного виробництва, а решта в основному припадала на капітальний ремонт, що свідчить про переважно екстенсивний шлях розвитку цієї галузі промисловості.

У результаті капітальних інвестицій, а також у зв'язку з уведенням до складу Укрпапітресту низки підприємств, що їх раніше експлуатувала місцева промисловість, основний капітал тресту зріс з 10 млн. 607 тис. крб.

1927 року до 14 млн. 199 тис. крб. 1930 року. Перерозподіл основного капіталу Укрпапіртресту посилив його централізацію, що давало змогу йому ще певний час збільшувати виробництво без значного якісного вдосконалення своєї матеріально-технічної бази.

У паперовій промисловості стан основного капіталу та його потужність визначалися папероробними машинами та рольними агрегатами. У середині 20-х років фізична спрацьованість деяких папероробних машин сягала понад 50 %. Деякі з них можна було віднести то своєрідного музейного раритету. Строк служби деяких машин перевищував 60 років. Наприклад, з 25 самочерпок, що діяли на Славутській та Камишеватській паперових фабриках 15, або близько 60 %, були фізично зношеними на 40 % і тільки 5 самочерпок (20 %) не мали фізичного зношення.

Незадовільним був і ступінь електрифікації. Із загальної кількості спожитої енергії електрична становила 1930 року лише 46 %. З усіх фабрик тільки Донецька, Понінківська та Миропільська споживали понад 50 % електроенергії, яка використовувалась у поліграфпромисловості. Посилення використання переважно паросилових папероробних машин дозволяло певний час нарощувати виробництво паперу. Але в той же час ще швидше зростали витрати виробництва, падала його ефективність та рентабельність.

Загалом порівняно із швидкими зрослими потребами республіки в папері паперова промисловість України у 20-ті роки розвивалась недостатніми темпами. Завдання, що постали перед українською паперовою промисловістю і зводилися до потреби покривати щораз більше споживання паперу за одночасного скорочення його імпорту з-за кордону, вимагали приділити цій галузі промисловості велику матеріальну та організаційну увагу. Однак, як зазначалося раніше, ВРНГ СРСР ставився до паперової промисловості як до легкої індустрії, незважаючи на постанову V всесоюзного з'їзду рад про введення цієї галузі до групи «А». Наслідком такого ставлення, як вже зазначалося раніше, було скорочення інвестицій у цю галузь, що призвело Україну до залежності від російських та закордонних поставок. До цього ж додалася зовсім незадовільна робота самої паперової промисловості України. Так, спеціальне дослідження, яке було проведене з ініціативи РНК СРСР, встановило, що виробничу програму на паперових фабриках було взято зменшеною, що виконання її проходило незадовільно, якість паперу низька, обладнання повною мірою не використовувалося, відсутні запасні частини до дорогих імпортних машин. Але спеціальна урядова комісія, що проводила перевірку роботи галузі, повністю так і не розкрила причин такого важкого становища паперової промисловості України. Зокрема, 1924 року Україна одержала 2,94 % від усього імпортного обладнання, закупленого СРСР. Загальна вартість його становила 2 630 376 американських доларів. 1925 року

із загальної кількості обладнання вартістю 528 тис. доларів, що було закуплено в Німеччині, Україна одержала його на 11 500 доларів, тобто менш ніж 2,5 % загальної вартості імпорту [11, 210]. Внаслідок цього й виникло недовиконання Україною планів виробництва високоякісних сортів паперу. Виробництво такого паперу було можливе тільки на високотехнологічному обладнанні, якого бракувало Україні. Переважання в українській папероробній промисловості морально застарілого обладнання робило її з господарського погляду більш зацікавленою у виробництві грубіших гатунків паперу, прив'язуючи тим самим економічно цю галузь до Росії.

Українська паперова промисловість до всього іншого посідала незначне місце в постачанні високоякісних сортів паперу ще й через брак у республіці великих лісових масивів. Щоправда, в 1929 р. була розроблена технологія виробництва високоякісних сортів паперу з солом'яної целюлози. Проте, ВРНГ УСРР не мала достатньо коштів для будівництва солом'яно-целюлозного комбінату і його було законсервовано [2, 2].

У 30-х роках із згортанням процесу українізації, Укрпапіртрест було остаточно й повністю поставлено під контроль Москви, яка, таким чином, отримала додатковий важіль впливу на обсяг, зміст та характер друкованої продукції в Україні.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Агуф М. Увагу матеріальній базі преси // Вісті. – 1930. – 5 травня.
2. Вісті. – 1930. – 5 травня.
3. Голованов Д. Что такое Главбум и Югбум. – Х., 1921. – 98 с.
4. Культурне будівництво в Українській РСР. Збірник документів. – Т.1. – К., 1959. – 369 с.
5. Нилов А. Полиграфическая промышленность Украины. – К., 1921. – 78 с.
6. О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении. Сборник документов. – М., 1972. – 293 с.
7. Пакуль Н. Книга. Исторический очерк. – Х., 1923. – 136 с.
8. Полиграфическое производство. – 1929. – № 5. – С. 37 – 59.
9. Червоное казачество. Сборник воспоминаний. – М., 1970. – 176 с.
10. Чуїстов В. Паперова промисловість України та шляхи її розвитку. – Полтава, 1931. – 115 с.
11. Центральний державний архів громадських організацій України – ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2493. – 210 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кізюн Валерій Карпович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: проблематика історії видавничої справи в Україні у 20-х роках ХХ століття.